

TADEUSZ BRAJERSKI

O JĘZYKU KANONU AUGUSTIAŃSKIEGO

O językowych właściwościach tzw. Kanonu augustiańskiego¹ pisałem w dwu artykułach: *Zaimek wszystek i jego oboczności w wiekach XIV-XVI*² i *Dyspalatalizacja spółgłosek wargowych w kilku zabytkach staropolskich*³. W pierwszym napisałem, że Kanon jest „Jakoś z Mazowszem związany”, bo notuje wymowę *śwęty*, *śwatły* itp., zmianę *-ek* w *-k* w gen plur. *służebniczk* oraz brak rozróżnienia samogłosek *y* i *i* przy bardzo starannej pisowni (ale też *chwata*, *na-* w superlatiwach, brak mazurzenia). W drugim artykule udowodniłem (cytuując odpowiednie zapisy), że pisarz mówił *śwat*. Wyraziłem też przypuszczenie, że miał miękkie *k* w pozycji przed *e*, np. w *kielich* (dziś w tej sprawie jestem innego zdania). Wspomniałem także o zmianie *-ek* > *-k*, o grupie *jrz* w *veyrzecz* ‘wejrzyć’, o nierozróżnianiu *y* i *i* oraz o braku mazurzenia. W końcu napisałem: „Zabytek lokowałbym na północy Polski, nie wahałbym się nawet związać go z Mazowszem”. Tutaj, po omówieniu sprawy czasu powstania zabytku, podaję dokumentację stwierdzeń zawartych w wymienionych dwu artykułach, pokazuję nowe fakty i staram się określić dokładniej miejsce pochodzenia pisarza. Pod koniec artykułu przedstawiam trochę materiału, który może zainteresować historyków naszego języka.

¹ Ks. K. C z a y k o w s k i, J. Ł o ś, *Zabytki augustiańskie*, MPKJ II, Kraków 1907, s. 311-327 (Kanon mszy na s. 312-316, Kazania na s. 316-323, dalej drobne glosy polskie). Zabytki przedrukowano z rękopisów znajdujących się w bibliotece augustianów w Krakowie, stąd nazwa: augustiańskie.

² „Roczniki Humanistyczne”, 12(1964), z. 4, s. 5-26. Przedruk w: T. B r a j e r s k i, *O języku polskim dawnym i dzisiejszym*, Lublin 1995, s. 215-235 (wzmianka o Kanonie na s. 218).

³ W: *Rozprawy Komisji Językowej*, t. VI, Wrocław 1966, s. 59-66. Przedruk: *O języku polskim*, s. 241-248 (o Kanonie na s. 241-243).

1. Tekst Kanonu augustiańskiego znaleziono w foliale liczącym 252 karty, złożonym z kilku części o różnej treści. Jedna z nich, „obejmująca 71 kartę rozprawa o potrzebie poprawy kalendarza”, zawiera notatkę: *anno quo scribitur 1426*. Na kartach 234v-239r zapisany został łaciński tekst kanonu mszy. Między wiersze tego tekstu wpisano obchodzący nas tutaj tekst polski. Jest on prawie pełnym tłumaczeniem kanonu łacińskiego, często jednak wykazuje brak spójności między wyrazami w zdaniach, a niekiedy ma charakter glos. Wydawcy nie określili czasu powstania tekstu łacińskiego. Można go ustalić dzięki fragmentowi modlitwy za papieża, biskupa i wiernych: *sżslugø thwym* (papa nostro M) *ytesch byscupa naschego* (N) 313/2-1dg⁴. Litera M jest niewątpliwie pierwszą literą imienia papieża. Mógł być nim tylko Marcin V (*cum papa nostro Martino*), bo innego papieża o imieniu (łacińskim) z początkowym M w całym XV w. nie było. Marcin V panował od 11 XI 1417 do 20 II 1431 i w tym okresie był pisany interesujący nas tekst łaciński (a więc blisko daty 1426 zapisanej we wspomnianej rozprawie o kalendarzu). Tekst polski został napisany oczywiście później, trudno jednak ustalić dokładniejszą datę. J. Łoś wypowiedział się w tej sprawie następująco:

„Pismo przekładu wydaje się dość stare: tu znak przekreślonego ukośnie z góry na dół *o* dla samogłoski nosowej, obok czego jednak już występuje znak *an* prawie zawsze tam, gdzie dziś mamy *e* (z wyjątkiem *czynyancz*) podczas gdy *ø* najczęściej oddaje dzisiejszą samogłoskę *a*. Na względną starożytność tego rękopisu wskazują też niektóre formy, np. *kaliżdy*, a także niezwykły w innych zabytkach sposób oznaczania samogłosek długich przez nadpisywanie mniejszych liter: *d^vsz*, *naprz^ood*, *tegodl^a* (2 razy), *n^abożny*, *n^aprzodku*, *n^apirwej*, *n^am* (2 razy), *n^as* i obok tego raz: *naam* [...]. Z drugiej strony jednak częste używanie zaimka „który” w zdaniach względnych nie pozwala tego zabytku odnieść do początku XV wieku, wobec czego sądzić by należało, że został napisany około połowy tego stulecia”⁵.

Po ośmiu latach, w r. 1915, w swojej książce *Przegląd językowych zabytków staropolskich* J. Łoś napisał, że polski tekst Kanonu pochodzi z r. 1436, nie udokumentował jednak tego stwierdzenia⁶.

⁴ Liczby wskazują: przed ukośną kreską – numer strony, po kresce – numer wiersza liczony od góry, litera d – wiersz liczony od dołu.

⁵ Zob. przypis 1; cytat ze s. 312-313.

⁶ *Przegląd językowych zabytków staropolskich do r. 1453*, Kraków 1915, s. 221; t e n Ź e, *Początki piśmiennictwa polskiego (Przegląd zabytków językowych)*, wyd. 2. poprawione, Lwów–Warszawa–Kraków 1922, s. 209.

Zaimek *który* występuje w polskim tekście (tylko jako względny) 7 razy: *zaczyrkew swātø [...] kthorøsch vpokogycz [...] racz 313/3d, slug [...] kthorych thobye wyara znamyenytha yest 314/4 itp.*; dalej 314/5, 12, 315/10, 13d, 4d. Jest też zaimek *jenże*, fem. *jaż*, nie jest to jednak zaimek względny, bo znaczy: 'tenże, ten to, ten właśnie'; pełni on więc funkcję zaimka anaforycznego. Zapisy: *pana naschego yheszu crista yenze x' [...] wszøł chlep 314/13d, kyelich krrwye mey [...] yasch krew 314/2d, obyathø sluszby naschey [...] yøsch obyathø thy boze... 314/21*. Występowanie zaimka względnego *który* wcale nie zmusza nas do przesunięcia daty napisania Kanonu do połowy XV w. W zapiskach sądowych warszawskich zaimek ten notowany jest już od r. 1421 (nie ma w tych zapiskach zaimka *jen(że)*)⁷. Polski tekst mógł powstać nawet tuż po napisaniu tekstu łacińskiego.

Za wczesną datą napisania tego tekstu przemawia też brak uproszczenia grupy *čs (cs)* w *czsokole 315/19, czsosch 315/12d*⁸; także grup *žs i šs* (w *-ž-sk-*, *-ž-stwo* i *-š-stwo*): *yboschskym 316/5, boschskey 315/18, wyelmoschtw[u] 315/7, thowarzyschthwo 315/4d* itd. Także dokładne rozróżnienie form instrumentalu i locatiwu sing. masc. i neutr. przymiotnikowych zaimków i przymiotników o zaimkowej deklinacji (instrum. z *-ym*, locat. z *-em*): *sżslu-gø thwym 313/2d, yasznyim obliczym 315/10, kalyszdyim przezegnanym nyebyszczym 315/20-21, przykazanyim zbawyonyim vpomynanyim ydostoynym yboschszkym vstawyenyim 316/4-5; powschem swyathu 313/2d, wthwē pokoyu 314/18; przyeszen (= przeze-ń) ysznym ywnyem 'per ipsum, et cum ipso, et in ipso' 316/1*⁹. W tym *przyeszen* litera *y* jest chyba znakiem miękkości spółgłoski *rz*. Jest też jeden zapis z podobnym oznaczeniem spółgłoski *c* (zob. niżej przy sprawie mazurzenia). Może więc spółgłoski *rz* i *c*, a z nimi inne dziś funkcjonalnie miękkie (*š, ž, č, ž i ž*), były miękkie w wymowie pisarza Kanonu. Miękkość ta potwierdzałyby tezę o dawności polskiego tekstu¹⁰.

⁷ W. K u r a s z k i e w i c z, A. W o l f f, *Zapiski i rotys polskie XV-XVI wieku z ksiąg sądowych ziemi warszawskiej*, Kraków 1950. Zob. np. zapiski: 1/13 i 18 z r. 1421, 4/55, 58, 73 i 81 z r. 1423, 1/36 z r. 1427.

⁸ W zapiskach warszawskich (zob. przypis 7) zapisy, które można czytać *čso* lub *cso*, po r. 1450 są wyjątkowe. Zapisy *czo* (= *co*) widać już od r. 1422 (od zap. 4/51).

⁹ W zapiskach warszawskich mieszanie się tych końcówek notowane jest od początku 2. połowy XV w. Pisałem o nich w artykule *Fleksja przymiotników dzierżawczych typu „Piotrów” i „Annin” w warszawskich zapiskach sądowych z XV i XVI w.* („Roczniki Humanistyczne”, 44(1996), z. 6, s. 5-23).

¹⁰ Spółgłoski te były miękkie jeszcze w Biblii królowej Zofii (ok. r. 1455). Zob. moje artykuły: *Ze studiów nad polszczyzną XV wieku*, „Slavia Occidentalis”, 19(1948), s. 309-341 oraz *Rozróżnienie samogłosek y i w pisowni kilku polskich zabytków językowych XV w.*, w:

Zabytek mógł powstać w r. 1436, Łoś miał chyba rację.

2. Wykazuję niżej wszystkie dialektyzmy usprawiedliwiające „związanie” Kanonu z Mazowszem¹¹.

W wymienionym we wstępie artykule o dyspalatalizacji spółgłosek wargowych wykazałem, że w Kanonie oznaczona jest bardzo dokładnie miękkość spółgłosek *p̣, ḅ, f̣, ẉ, ṃ* i *ṇ* w pozycji przed samogłoskami innymi niż *i*; znakiem miękkości jest, jak w wielu zabytkach XV w., litera *y* (*TyA*, np. *naothkupyenye, czyebye*). Ilości odpowiednich zapisów podałem w tabelce. Powtarzam ją tutaj, bo to ułatwi mi wykład¹².

Tab. 1.

miękkość	<i>p̣A</i>	<i>ḅA</i>	<i>f̣A</i>	<i>va</i>	<i>śva</i>	<i>ṃA</i>	<i>ṇA</i>	<i>*ke</i>
oznaczona	6	24	2	30	3	12	38	8
nie oznaczona	–	–	–	–	18	2	2	6

Miękkość nie została oznaczona częściowo w grupach *śwA, ṃA, ṇA* i **ke*. Jak to zinterpretować?

Stosunek *śwA* : *śwA* = 3 : 18 (14% : 86%) wyraźnie przemawia za tym, że pisarz Kanonu mówił *śwaty, śwatość* itp., z twardym *w* (lub może *f*) przed samogłoską, i że rzadko zdawał sobie sprawę z różnicy między gwarowym *śwA* i „lepszym”, chyba już literackim, ponaddzielnicowym *śwA*. Wymowa *śwA* jest niewątpliwie rezultatem podziału artykulacyj miękkiich spółgłosek wargowych na wargową i palatalną. Wydzielona ze spółgłoski miękkość realizowała się w okresie pisania Kanonu jako spółgłoska *j*. Oznaczył ją pisarz literą *y*; litera *y* nie jest tu znakiem miękkości spółgłoski wargowej, lecz znakiem odrębnej spółgłoski. Wymowa *śwA* jest rezultatem procesu *śwA* > *śwjA* > *śwA*.

Brak litery *y* po *m* widać tylko w *pamøtay* 314/3 i 315/14d (obok *pamyøthkø* 314/9, *pamyancz* 315/1 itd.). Trudno uzasadnić tę pisownię. Chyba to pomyłka pisarza¹³.

Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej, t. II, Warszawa 1957, s. 58-91. Oba artykuły przedrukowane w: *O języku polskim*, s. 8-42 i 121-154.

¹¹ Pisząc o dialektyzmach mazowieckich (i innych), nie podaję odnośnej bibliografii, bo sprawa staropolskich dialektyzmów jest dobrze znana z dyskusji nad pochodzeniem polskiego języka literackiego. Zainteresowanych odsyłam więc do książki *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, Wrocław 1956 (PAN IBL Studia staropolskie III, pod red. K. Budzyka).

¹² W artykule *Dyspalatalizacja...* w tabelce na s. 242 jest błąd: zapisów z *ke* bez oznaczenia miękkości *k* wykazano tam 4 zamiast 6; tutaj błąd usunięty.

¹³ Może pisarz mówił *pamiętaj*, ale nie zapisał tej wymowy, bo była zbyt rażącym dialek-

Nie oznaczył pisarz miękkości *ń* w *wyerne* 'wiernie' 314/1 i *czynøcz* 314/5; zapis *dnaa* 314/13d jest skreślony, a przy nim poprawka *dnya*. Są też zapisy ze zbędnym znakiem *y*: [w] *wyel[e]bnye swe rancze* 314/12d, in *sanc-tas ac wdostoyne w wyelebnye ranczye* 314/6d, *ywnyebyossa chwalebnye wstøpyenye* 315/5, *nawschythky vyeky wyeecznye stanszø* 'in saecula saeculo-rum, amen' 316/3. W zapisie ostatnim *wyeecznye* można by wziąć za przysłów-
wek *wiecznie*, może też i *chwalebnye* jest przysłówkiem przy dewerbalnym rzeczowniku (por. wstąpić chwalebnie), ale to wątpliwe. Bardziej prawdopodobne jest przypuszczenie, że pisarz, nie rozróżniający samogłosek *y* i *i*, przymiotniki *wélebn'i*, *dostojn'i* itd. deklinował tak jak *przedni*, *ostatni* itp. (także *wirzchni* cytowany niżej). W zapisach *wyeecznemu bogu wyernemu* 314/8, *wyeecznego* 314/19 i 3d, *wyeecznego* 315/9 spółgłoska *n* jest twarda¹⁴.

Zapis *twyego* (wielmożstwa) 315/18 jest chyba wynikiem pomyłki pisarza (może zamiast *twojego*?)¹⁵.

Stare **ke* jest zapisane przez *kye* 8 razy: *thakyesch* i *takyesch* 314/7d, 5d i 315/9d, *kyelich* 314/6d, 3d, 315/9, *kyelicha* 314/4d, *kyelkokroc* 315/1; przez *ke* 6 razy: *zaczyrkew* 313/5d, *krzeszczyenszkey yapostolszkey vyary* 314/1, *ywschy[t]key czeladzi* 314/16, *boschszykey chwali* 315/18, *wyari krzeszczyanszkey* 315/15d. Pisownia *kye* występuje w trzech wyrazach (*takież*, *kielich* i *kielkokroć*), a pisownia *ke* w *cyrkew* i 5 razy przed końcówką *-ej*. Sprawa nie jest jasna, wydaje się jednak, że przy wymowie *śwat* (śfat) możliwa była (i jest dziś jeszcze) wymowa *kedy*, *cyrkew* itp. Zapisy z *kye* świadczą o tym, że pisarz stykał się z wymową *ké*, i można przypuszczać, że uważał ją za „lepszą”.

Nie ma w Kanonie zapisów z **ge* i **xe*. Ale jest intrygujący zapis *angola* 'anioła' (*przeszrancze angola twego*) 315/17. Litera *g* w tym zapisie nie może być brana ani za znak miękkości, ani za znak spółgłoski *j*, bo w obu tych funkcjach występuje w Kanonie litera *y*. Tylko w pięciu zapisach litera *g* oznacza głoskę *j*: *vpokogycz* 313/3d, *gynszych* 314/1d, *wvyarø krzeszczy-*

tyzmem? Domysł zbyt ryzykowny.

¹⁴ W. Kuraszkiewicz w pracy *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle wyników dialektologii historycznej* (przedrukowanej w książce *Pochodzenie polskiego języka literackiego* wymienionej w przyp. 11, s. 323) napisał: „Na Mazowszu wcześniej wydzielala się miękkość spółgłosek wargowych przed samogłoskami. Niektórzy pisarze warszawscy wskutek tego w początku XV w. zaznaczają starannie miękkość szczególnie spółgłosek *p* i *b* przed *a*, *o*, *u*, już mniej starannie przed *e*, mniej starannie oznaczają miękkość *m* i *v*, a np. głoska *ń* w ogóle nie ma oznaczonej miękkości”.

¹⁵ Zob. jednak *passus* poświęcony kontrakcji form przypadkowych zaimków *mój* i *twój* w rozdz. 4.

genskø 314/1, *geczczye* 'jedźcie' 314/8d i *przygemne* 315/11; normalnie w tej funkcji występuje *y*: *yest* 314/5, *przyemnø* 'przyjemną' 313/3d, *dayemi* 313/5d, *yako* 313/7d itp. Łacińskie *angelus* przyjęliśmy nie tylko w formie *anjeł* (> *anjot* > *ańot*), lecz także w formie *anjeł*, która przeszła w *anjoł* (Linde wynotował z Biblii Leopolda *dwanaście ciem anjołów*). Pisarz Kanonu nie miał w swoim systemie fonologicznym głoski *g*, mówił więc *anjoł* i tę formę zapisał¹⁶.

W Kanonie nie widać wyraźnego rozróżnienia samogłosek *y* i *i*. Obie są oznaczone jednakowo: najczęściej literą *y*, rzadko literą *i*. Można wnosić, że pisarz nie dostrzegał różnicy między tymi samogłoskami, bo obie wymawiał podobnie. Dlaczego jednak użył dwu liter do oznaczenia jednej głoski? Warto tę sprawę dokładnie przebadac¹⁷.

Niżej w dwu tabelkach podaję liczby zapisów samogłosek *y* i *i* po spółgłoskach wargowych i *n* oraz po ich miękkich odpowiednikach:

Tab. 2.

	<i>py</i>	<i>by</i>	<i>wy</i>	<i>my</i>	<i>ny</i>	razem
przez <i>i</i>	–	3	5	3	–	11 (22%)
przez <i>y</i>	–	11	11	12	6	40 (78%)

Tab. 3.

	<i>pi</i>	<i>bi</i>	<i>wi</i>	<i>mi</i>	<i>ni</i>	razem
przez <i>i</i>	–	–	1	4	3	8 (15%)
przez <i>y</i>	6	1	4	15	20	46 (85%)

Z zestawień wynika, że pisarz samogłoskę *y* kojarzył raczej z literą *i*, a samogłoskę *i* raczej z literą *y*.

Warto tu pokazać zapisy z *ny* i *ni*, o których wspomniałem wyżej¹⁸. Połączenie *ny*: *vpokoiony* 314/17, *wybranych* 314/19-20, *yasnym obliczym* 315/10, *grzeschnym* 315/9d, *zbawyonym* [...] *ydostoynym* 316/4. Połączenie *ni*

¹⁶ Z tego by wynikało, że *g* przed *e* stwardniało na Mazowszu, gdy proces przegłosu był na ukończeniu.

¹⁷ Przypuszczenie, że pisarz nie dostrzegał różnicy między *y* i *i* także w mówieniu, opieram na dwu przesłankach: 1. zjawisko to występuje przy wymowie typu *pjekto*, *niebjosa* itd. (przy wydzieleniu *j* z miękkich spółgłosek wargowych) i przy stwardnieniu *w* w *śwA* oraz 2. pisarz ma bardzo staranną pisownię, gdyby więc rozróżniał *y* i *i*, na pewno by to zapisał.

¹⁸ Zob. przypis 14 i odpowiedni fragment tekstu.

przez *ni*: *vczynicze* [...] *vczinicze* 315/1-2, *zasczyczyeni* 314/15; przez *ny*: *sluzebnyczk* 314/3 i 315/14d, *znamyenytha* 314/4, *obyethnycze* 314/6 itd. także *wyrzchny kaplan* 315/14 i *nanawyrzchny oltarz thwoy* 315/17.

Pisownię samogłosek *y* i *i* po *t*, *d*, *r*, *ł*, *l*, *k* i *rz* (brak zapisów z *gy* i *chy*) przedstawia tabela 4:

Tab. 4.

	<i>ty</i>	<i>dy</i>	<i>ry</i>	<i>ły</i>	<i>li</i>	<i>ky</i>	<i>rzy</i>
przez <i>i</i>	1	–	3	1	15	1	1
przez <i>y</i>	15	4	6	1	5	12	13

Pisownię samogłosek *y* i *i* po spółgłoskach szczelinowych i zwarto-szczelinowych przedstawiam niżej przy sprawie mazurzenia.

Trzeba tu zwrócić uwagę na pisownię połączeń *ry*, *ły* i *li*.

Zapisy z połączeniem *ry* przez *ri*: *kthorich* 314/12, *wyari* 314/2d i 315/13d; nie wykazałem w tabelce zapisów *przesz ihesu crista* 313/3d, *yheszu crista* 314/14d, *crista* 315/4 i *wyesucriszcze* 315/11d, bo to *ri* jest łacińskie (podobnie jak *c* zamiast *k* i *s* zamiast *z*). Przez *ry*: *dary* 313/6d bis, 315/12 i 16, *vyary* 314/2, *kthorych* 314/4.

Mało jest zapisów z *ły*: gen. *chwali* 315/18 i *chwaly* 314/6.

Połączenie *li* przez *li*: *modlithwamy* 314/1, *abychom byli* 314/14, *wliczicz* 314/20 itp.; przez *ly*: *modlymy szø* 313/7d, *wlyczayøczym szø* 313/1d, *nyszly* 314/12d, *kalyszdy* 315/20 i 3. os. plur. m.-osob. *przeszly* 315/13d.

Materiał z tab. 2-4 wykazuje, że stare, etymologiczne *y* artykułował pisarz prawie zawsze jak *i*. Przed tym *i* spółgłoska *r* ulegała zmiękczeniu, a taka miękka artykulacja *ř* nie jest dla Polaka najłatwiejsza i chyba dlatego pisarz odnotował twarde *ry* (pisane przez *ri*)¹⁹. Pisownia połączenia *li* (*li* : *ly* = 15 : 5 = 75% : 25%) pozwala na wniosek, że pisarz mówił *lypa*, *Lublyn* itp. Czy jednak te domysły są zgodne z rzeczywistością?

Jednym z argumentów przemawiających za tym, że polski tekst Kanonu został napisany w 1. połowie XV w., jest według Łosia (zob. wyżej pod 1 cytaty jego wypowiedzi) pisownia samogłosek nosowych. Przyjrzyjmy się tej pisowni dokładniej.

Samogłoska tylna, odpowiadająca dzisiejszej samogłosce *a*, jest prawie zawsze oznaczona literą *ø*: *wstøpyenye* 315/6, *przyølby* 314/17, *wszøł*

¹⁹ Że artykulacja *ř* nie jest łatwa, świadczy twardnienie tej głoski w gwarach białoruskich i ukraińskich.

314/12d, *szslugø* 313/2d itd.; jedyny wyjątek: *czynyancz* 314/10d (obok 13 zapisów z *ø* przed *c*). Samogłoska przednia, dzisiejsze *e*, pisana jest w wygłosie przez *ø*: acc. *tø obyathø* 314/6, acc. *offyerø* 315/13 i 15 itd.; litera *ø* jest też w zapisach: *potøpyenya* 314/19, *przyølibichom* 315/20, *pamøtay* 314/3 i 315/14d oraz *pamyøtamy* 315/12d; w pozostałych wypadkach tylko *an*: *pamyanthnyczy* 'pamiętający (plur.)' 315/3, *swanthe obyathy* 313/6d, *szwanthych* 314/12 itd. (16 razy w *święt-*), *czanszcz* 'część' 314/5 itp. Jeden zapis z *ã*: *zaczyrkew swãtø* 313/5d (tylda nad *a* zastępuje literę *n*). Liczby podaje w tabelkach:

Tab. 5. Samogłoska tylna

	wygłos	+ <i>p</i>	+ <i>l</i>	+ <i>t</i>	+ <i>c</i>	+inne
<i>ø</i>	19	1	2	1	13	4
<i>an</i>	–	–	–	–	1	–

Tab. 6. Samogłoska przednia

	wygłos	+ <i>p</i>	+ <i>l</i>	+ <i>t</i>	+ <i>c</i>	+inne
<i>ø</i>	17	1	1	3	–	–
<i>an, ã</i>	–	–	–	18	3	12

Pisarz wziął pod uwagę obie artykulacje tych samogłosek: ustną i nosową. Samogłoskę tylną, tzn. długie nosowe *a* „chylące się” ku *o* (*ã*), oznaczył literą *o* przekreśloną ukośnie z góry na dół, przednią zaś, tzn. krótkie nosowe *a*, literami *an*, czyli literą *a* ze znakiem nosowości. Znak *ø* dla samogłoski przedniej w pozycji przed *p*, *l* i 3 razy przed *t* oraz w wygłosie został użyty po to, by wykluczyć lekcje *a+m* i *a+n*. Obie artykulacje tych dwu samogłosek były w wymowie pisarza Kanonu synchroniczne.

Mazowiecką (i wielkopolską) właściwością jest samogłoska nosowa w zaimku *się* (nie ma w Kanonie *mię* i *cię*) zarówno przy czasowniku, jak i po przyimku. Zapisy (wszystkie): *modlymy szø* 313/7d, *wlyczayøczym szø* 313/1d, *stanszø* (=stań się) 'niech się stanie (zam. *amen*)' 315/22 i 316/3; *za szø* 'za siebie' 314/6.

Brak przegłosu widać tylko w *obyetowal* 315/14; poza tym *obyatuyemy* 313/5d oraz *obyathy* 313/6d, *obyatø* 314/6 i 16 itd. (9 razy w tym rzeczowniku). W acc. *offyerø* 315/13 i 15 chyba pozostawione bez zmiany łacińskie *e*. Przegłos notowany jest w *wiara*, *ciało*, *świat*, *światły* (*śwa-*) i w *niebiosą*, *błogostawiony*. W zapisie *wetrzedzie* 'w trzodzie' 314/20 etymologiczne *e* nie uległo zmianie.

Mazowiecką zmianę *´a* w *´e* widać w zapisach: *wvyarø krzesczygenskø* i *krzesczyenszkey* [...] *wyary* 314/1-2; mało prawdopodobne wydaje się przeniesienie sufiksu *-eński* z przymiotników typu *panieński*, *wdowieński*, *koleżeński*. Są też zapisy z *´a*: *wyari krzesczyanskey* 315/13d i *krzesczyansthwa* 313/4d. Nagłosowe *ja-* jest omówione niżej²⁰.

Przyimek *s* 'łac. *cum*' występuje bez *e* w zapisach: *szslugø thwym* 313/2d, *yszwschithkimy swanthymy twymy* (tu brak *e* z mocnego jeru) 315/5d. Także przyimek *w* przed wyrazami z nagłosowym *w*: *wvyarø* 314/1, w *vyelebnye ranczye* 314/6d; jest jednak *we* w zapisach: *wewschithkych* 314/13, *wewschythkych* 314/21. Także przed zbitką spółgłoskową: *wetrzedzie* 314/20²¹.

Nie ma w Kanonie kontynuantów sonantycznego *´r* w pozycji przed spółgłoskami przedniojęzykowymi miękkimi. Są tylko, w postaci *ir* i *irz*, przed wargowymi i tylnojęzykowymi: *zaczyrkew* 313/5d, *nåpyrwey* 'najpierw' 314/10, *cyrpyal* 314/12d, *pyrwego oczcza* 315/13, *napyrzwy albo wyrzchny* 315/14, *nanawyrzchny oltarz thwoy* 315/17.

Jest mazowiecka zmiana *żrz* w *jrz*: *veyrzecz* 316/10. Także mazowiecki (i małopolski) przysłówek *zawszdy* 314/14 i 315/2d obok wielkopolskiego prawdopodobnie *zawsche* 314/10²². W funkcji wskaźnika rozłączności występuje w Kanonie mazowiecki (i małopolski) spójnik *albo*: 313/4d, 314/17 i 8d, 315/6, 14 bis i 18 (zapisów 7); występuje w zestawieniach wyrazowych o charakterze glos: autor podaje dwie możliwości tłumaczenia wyrazu łacińskiego, np. *manducate* przez *vzywaycze albo geczczye* 314/8d²³.

Do najstarszych dialektyzmów północnopolskich (i północnomazowieckich), należały zmiany sufiksów *-ek* i *-ec* w *-k* i *-c* oraz nagłosowych grup *ra-* i *ja-* w *re-* i *je-*. Występują rzadko w naszych zabytkach. W Kanonie widać tylko przejście *-ek* w *-k* w dwu zapisach: *pamøthay panye slug sluzebnyczk ytesch thwych* 314/3 i *pamøthay tesch panye slug sluzebnyczk thwich* 315/14d; forma gen. plur *sluzebniczck* występuje tu w funkcji acc. plur. razem z męskoosobową formą acc. *slug*. Grupy *ra-* i *ja-* są notowane bez zmiany:

²⁰ Zdaje się, że „brak przegłosu” w *objetować* i samogłoska *e* w *krześcijojeński* to wynik tej samej mazowieckiej tendencji do zmiany *´a* > *´e*. Że *e* w *offera* jest łacińskie, świadczy podwójne *f* w zapisie (łac. *offero*).

²¹ Nie ma w Kanonie zachodniej i południowej wymowy *we wodzie ze sokiem*.

²² „Prawdopodobnie [...] wielkopolski z pochodzenia jest przysłówek *zawsze*, widoczny w Kazaniach gnieźnieńskich [...]” (K u r a s z k i e w i c z, *Pochodzenie*, s. 333).

²³ „Powszechnie dziś w gwarach *abo* w średniowieczu było wyrazem prawdopodobnie tylko wielkopolskim [...]. Roty małopolskie i mazowieckie mają tylko *albo* [...]” (K u r a s z k i e w i c z, *Pochodzenie*, s. 332-333).

racz 313/3d, 314/19, imper. *raczy* 314/15d, 315/6d, *raczylesz* 315/12; *yako* 313/7d, *yawna* (wiara) 314/5, *yaszny* *oblyczym* 315/10. Czy notowane tu formacje z *ra-* i *ja-* zostały przeniesione na północ etnicznej Polski z innych dzielnic? To możliwe, ale niezbyt pewne, bo mogą to być rodzime archaizmy, które oparły się słabej tendencji do zmiany w *re-* i *je-*. Sprawy tej chyba nie rozwiążemy. Tendencja do tej zmiany na pewno nie była jednakowo silna we wszystkich regionach północnej Polski, o czym świadczy rzadkość występowania zapisów z *re-* i *je-* w zabytkach i to, że w wielu północnopolskich gwarach notujemy dziś tę zmianę tylko w niektórych wyrazach (np. *reno*, *redło*, *jegoda*, *jerzmo*). W Kanonie z *ra-* występują tylko formy czasownika *raczyć*, a z *ja-* tylko *jako* oraz formy przymiotników *jasny* i *jawny*. Formacje z *ra-* i *ja-* wliczam do właściwości ogólnopolskich.

W Kanonie są tylko długie formy zaimka *ty*: *toby* 313/5d, 314/4, 5, 7, 16d, 5d, 315/13, 316/1 (8 razy); *czyebye* 313/9d i *czebye* 315/16 (2 razy). Nie we wszystkich wypadkach użycie tych długich form może być usprawiedliwione akcentem zdaniowym. Na przykład w zdaniu: *obyathy czyste [...] ktore dayemi obyatyemy tobye zaczyrkew swātø* 313/5d zaimek *tobie* nie jest akcentowany i mógłby być zastąpiony formą *ci*; także w zdaniu: *nabozny czebye proszyny wschechmogøczy boze* 315/16 zamiast *ciebie* można było użyć *cię*. Możliwe, że pisarz nie zadbał tu o poprawną stylizację tekstu, bo chodziło mu o wyraziste tłumaczenie łacińskich *tibi* i *te*, bardziej jednak prawdopodobne wydaje się przypuszczenie, że form enklitycznych nie używał on w ogóle. Wiemy, że form tych nie używają Polacy z pogranicza polsko-ruskiego²⁴. S. Urbańczyk w swoim podręczniku dialektologii napisał: „W odmianie zaimka 3. os. trzeba zauważyć, że formy enklityczne *go*, *mu* nie są znane w gwarach wschodniego pogranicza, nadto na Mazowszu i w części Kaszub”²⁵. Przeoczył sprawę enklitycznych form zaimków 1. i 2. os., tzn. form *mię*, *cię* i *mi*, *ci*. Z pracy B. Krei o zaimkach²⁶ można wnosić, że tych form enklitycznych nie używa się w gwarach północno-wschodniej Polski. Trzeba więc uznać zapisane w Kanonie formy *ciebie* i *tobie* za dialektyzm północno-mazowiecki. Jedyne zapis z enklitycznym *się* po przyimku *za*: *nabozenszthwo zaktore thoby* *dawamy* [...] *tø obyathø chwaly za szø* (suisque) *wschithkych* 314/5-6.

²⁴ Z. K l e m e n s i e w i c z, T. L e h r - S p ł a w i ń s k i, S. U r b a ń c z y k, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, [Warszawa] 1955, s. 321-322.

²⁵ *Zarys dialektologii polskiej*, wyd. 2. zmienione i rozszerzone, Warszawa 1962, s. 48.

²⁶ *Oboczne formy zaimkowe typu jego || go i jeji || ji w języku polskim*, Poznań 1962.

3. Pisarz Kanonu zanotował też zjawiska, które w gwarach mazowieckich nie występowały. Wymieniam je niżej.

Niewątpliwy jest tu *b r a k m a z u r z e n i a* wyraźnie widoczny w pisowni spółgłosek *s* i *š*.

Spółgłoska *s* w połączeniu *sA* (tzn. przed samogłoską inną niż *y* i *i*) została zapisana przez *s* 2 razy, przez *ss* 1 raz i przez *sz* 1 raz: *czsokole* 315/19 i *czsosch* (= co-ż) 315/12d; *ywnyebyossa* 315/5 (między samogłoskami); *popyszanø* 314/22. Połączenie **sy* przez *sy* 1 raz i przez *szy* 3 razy: *syna* 315/8d; *szyna* 314/15d, 315/4 i 20. W pozycji przed spółgłoską przez *s* 48 razy, przez *sz* 13 razy i przez *z* 1 raz: *czyste* 313/6d, *ihesu crista* 313/8d, *szslugø* 313/2d, *pospolu* 313/2d, imper. *rospraw* 314/18 (tu ubezdźwiecznione *z*) itd.; *sztriecz* 313/3d, *nabozenszthwo* 314/5, *szludzy* (=słudzy) 315/3, *yaszny* 315/10 itd.; *zprawyedliwego* 315/12. W wygłosie stale *sz*: acc. *nasz* (= nas) 314/19, 315/4d i *nász* 315/13d oraz *zawasz* (= za was) 314/2d.

Spółgłoska *š* oznaczona została przez *sch* we wszystkich pozycjach. Przed *A* 15 razy: *naschego* 313/8d, 1d, 314/20, 16d, 315/4, 13, 22, *naschey* 314/16, *nasche* 314/18, *powschem swyathu* 313/2d, *zawsche* 314/11 itd. W połączeniu **ši* przez *schy* 8 razy i *sch* 8 razy: *namiloczywschy* 313/9d, *wschythkych*, *-cy*, *-o* itp. 314/3, 12, 16, 21, 315/2d, 315/3, *gynschych* 314/1d; *wschithkym*, *-ych*, *-czy* itd. 313/1d, 314/4, 13, 8d, 4d, 315/12d, 5d, *wschistka* 316/2; wyjątkowo *szy*: *wsznyoszszy* 'wzniósłszy' 314/11d. Przed spółgłoskami: *grzeschnym* 315/9d, *przeschly* (masc.) 315/13d, *zaszczyczyeny* 314/14, *zaszczyczyeny* 314/15, *naothpuszczeny* 314/1d. W wygłosie: *dvsch* (!) 314/7, *sthwarzasch swanczysch zyvysch blogoslawysch dawasch naam* 315/2-1d.

Połączenie *šA* przez *szA* 5 razy i raz przez *szyA*: w zaimku *szø* 'się' 313/7d, 1d, 315/22, 316/3 i 314/6; *myloszyerdza* 315/14. Połączenie *ši* raz przez *sy* i 6 razy przez *szy*: *prosy* 314/17; *proszymy* 313/7d, 314/21, 315/16, 10d i 3d, 316/4. Przed *ć* spółgłoska *ś* oznaczona jest 16 razy przez *s* i 3 razy przez *sz*: *namiloczywschy* 313/9d, *krzeszcyansthwa* 313/4d, *czanscz* 314/9, *przenyescz* 315/17 itd.; *krzeszczyanskey* 315/13d, *czanszczy* 315/7d, *przypuszcz* 315/3d. W formacjach utworzonych od **svēt-* i **svět-* spółgłoska *ś* jest oznaczona 18 razy literą *s* (17 razy w grupie *swA* i raz w grupie *swyA*): *swanthe* 313/6d, *swātø* 313/5d, *swanthich* 314/15 itd., *swyathu* 313/2d: literami *sz* 3 razy: *szwanthych* 314/12, *szwyanczonø* 314/21 i *szwyathlemu* 315/6. Przed miękkiemi *ń*, *ń* i *ń*, jest raz *s* i 2 razy *sz*: *vesnye* 'we śnie' 315/12d; *yszpyø* 315/12d, *szmyeli* 316/5. W wygłosie jest *sz*: *raczilesz* 315/12.

Tab. 7

	<i>sA</i>	<i>šA</i>	<i>śA</i>
przez <i>sA</i>	2	–	–
przez <i>ssA</i>	1	–	–
przez <i>szA</i>	1	–	5
przez <i>szyA</i>	–	–	1
przez <i>schA</i>	–	15	–

Tab. 8

	<i>*sy</i>	<i>*ši</i>	<i>*śi</i>
przez <i>sy</i>	1	–	1
przez <i>szy</i>	3	–	6
przez <i>sch</i>	–	8	–
przez <i>schy</i>	–	8	–

Tab. 9. Przed spółgłoskami

	<i>sT</i>	<i>šT</i>	<i>śT</i>
przez <i>s</i>	48 80%	–	35 87,5%
przez <i>sz</i>	12 20%	–	5 12,5%
przez <i>sch</i>	–	5 100%	–

Zestawienia pokazują, że pisarz dokładnie odróżniał *š* od *s* i *ś*, tzn. że nie mazurzył. Różnica między *s* i *ś* jest słabo zaznaczona: dla *ś* jest trochę częściej stosowany dwuznak *sz*, w wygłosie obie te spółgłoski oznaczone są przez *sz*.

Spółgłoski *z*, *ż* i *ź* w pozycji przed *A* oznaczone są z reguły literą *z*, rzadko dwuznakiem *sz*. Dwuznak ten występuje częściej w pozycji przed spółgłoską (dźwięczną). Nie cytuję odnośnego materiału, podaję jednak zestawienia ilości odpowiednich zapisów.

Tab. 10

	zA	żA	źA
przez zA	16 84%	11 79%	2
przez szA	3 16%	3 21%	1

Tab. 11. Przed spółgłoską dźwięczną

	zD	żD	źD
przez z	9 64%	2 25%	1
przez sz	4 29%	6 75%	1
przez s	1 7%	–	–

Nie ma zapisów z *zy i źi. Połączenie *żi oznaczone jest 9 razy przez zy i raz przez szy: *zywemu* 314/8, imper. *kazy* 314/20 itp.; *vszyvayøcz* (= używając) 314/9.

Tabelka 11 wykazuje niewielką różnicę między ż i dwiema pozostałymi spółgłoskami. Jedyne zapisy z s: *sgromadzycz* 313/3d.

Przyimki *sz i *iz są oznaczone przez sz przed spółgłoskami bezdźwięcznymi i dźwięcznymi: *szslugø* 313/2d, *szthwymi* 315/6d, *yszwschikimy* 315/5d, *ysznym* 'i z nim' 316/1; *sztego* 314/9d, 4d, 315/15, *szthwich darow* 315/7, *szwylkoczy* 315/8d. Może pisarz mówić *ż nim* lub *ś nim* i *ż wielkości*? Jest też zapis *yspyekla* 315/5; może to *ś piekła*? Ubezdźwięczniona spółgłoska ż w pozycji przed spółgłoskami i w wygłosie oznaczona jest literami sch: *boschszkey chwali albo wylmoschthwa* 315/18, *thowarzyschthwo* 315/4d itp., *tesch* 313/7d, 314/1, 3 itd. (30 razy w tym wyrazie), *yøsch obyat[ø]* 314/21, *kthorzysch* 'którzy-ż' 315/13d itp. Zapisów omówionych w tym akapicie nie uwzględniłem w zestawieniach.

Słabo jest również zaznaczona różnica między č a c i ć w pozycji przed A: spółgłoska č jest oznaczona tylko literami cz, spółgłoska c zaś w jednym, a spółgłoska ć w 10 zapisach przez czy. Cytuję tylko zapisy z czyA: *ranczye* (= ręce, acc.) 314/6d; *czyebye* 313/9d, 314/11d, *weszmyczye przymyzye* (imper.) 314/9d, *geczczye* (= jedzcie) 314/8d, *wzanczye* (= wzięcie) 315/1, *czyala* 315/1, *vazyczyel* 'ten, który waży' 315/3d oraz *zaszczyczyenya* (czytam: *zaszczyczenia*) 314/14 i *zaszczyczyeni* 314/15. Niewielka jest też

różnica między **či* a **cy* i *ći*. Ilustrują to tab. 12 i 13. We wszystkich innych pozycjach jest *cz* dla spółgłosek *c*, *č* i *ć*.

Tab. 12

	<i>cA</i>	<i>čA</i>	<i>ćA</i>
przez <i>cA</i>	–	–	–
przez <i>czA</i>	14	11	12
przez <i>czyA</i>	1	–	10

Tab. 13

	* <i>ci</i>	* <i>či</i>	<i>ći</i>
przez <i>cz</i> <i>i</i>	1 8%	4 21%	1 7%
przez <i>czy</i>	11 92%	15 79%	13 86%
przez <i>cy</i>	–	–	1 7%

Nie ma w Kanonie wyrazów ze spółgłoską *dž*. Spółgłoski *dz* i *dž* oznaczane są literami *dz*. Połączenie **dzi* przez *dzy* 2 razy: *szludzy* (= *stędzy*) 315/3 i *myedzy* 315/4d. Połączenie *dži* przez *dzi* 2 razy i przez *dzy* 4 razy: *czeladzi* 314/16-17, *rzødžicz* 313/3d; *sgromadžycz* 313/3d, *yprawdžywemu* 314/8, *porodžyczelcze* 314/11, *ludzy* (= *ludzi*, acc.).

Korzystając z przekazanego wyżej materiału, przedstawiam w zbiorczym zestawieniu pisownię samogłosek **y* i **i* po spółgłoskach szczelinowych i zwarto-szczelinowych. Uzupełniam w ten sposób zawartą w rozdz. 2 informację o pisowni tych dwu samogłosek²⁷.

Tab. 14

napisane	* <i>y</i> i * <i>i</i> po spółgłoskach											
	<i>s</i>	<i>z</i>	<i>c</i>	<i>č</i>	<i>š</i>	<i>ž</i>	<i>ć</i>	<i>č</i>	<i>ś</i>	<i>ź</i>	<i>ć</i>	<i>č</i>
przez <i>i</i>	–	–	1	–	8	–	4	–	–	–	1	2
przez <i>y</i>	4	–	11	2	9	10	15	–	7	–	14	4

²⁷ Zob. tab. 2-4.

Wyróżnia się tutaj pisownia połączeń *ši i *ži.

Wielkopolskie jest niewątpliwie zachowanie grupy *chwA* (bez zmiany w *fA*): gen. *chwaly* 314/6 i *chwali* 315/18, *chwaløcz* i *chwalebney* [...] *dzewiczny* 314/10, *chwalebnye* i *chwale thwey* 315/6, *czeszc ychwala* 316/2.

Wielkopolski jest też przedrostek *na-* w superlatywach: *namilosczywschy oczcze* 313/9d, *nåpyrwey* 314/10, *namylschego szyna* 314/15d, *napyrzwy* [...] *kaplan* 315/14, *nanawyrzchny oltarz thwoy* 315/17.

Spójnik *ize* występuje w Kanonie 3 razy jako odpowiednik łac. *enim* 'bo, bowiem, albowiem, gdyż, ponieważ'. Łacińską formułę konsekracji chleba *accipite et manducate (comedite) ex eo omnes, hoc est e n i m corpus meum* przetłumaczył pisarz przez *weszmyczye przymyzye vzyvayczye albo geczye sztego wschithczy thocz yest y s z e czalo moye* 314/9-8d, a formułę konsekracji wina *accipite et bibite ex hoc omnes, hic est e n i m calix sanguinis mei* przez *(accipite) ypczye sztego kyelicha wschithczy ysch ten yest y s c h kyelich krrwey (!) mey* 314/4-3d. Pisarz zachował łaciński szyk tego *ize* || *iz* 'enim' i nie dał „zapowiednika zespolenia”: winien był napisać *jedzcie d l a t e g o, ize to jest ciało moje i pijcie d l a t e g o, iz to jest kielich krwie mej*. Spójnik *iz(e)* jest wielkopolski.

Prawdopodobnie wielkopolskimi dialektyzmami są *zawsche* 314/10 (obok *zawždy*) oraz zmiana *il* w *el* w *kyelkakroc* 315/1²⁸.

Jest w Kanonie jeden zapis przymiotnika *inszy*: *zawsz yzawyeye gynschych* 314/1d; notują go zabytki wielkopolskie i małopolskie. O *albo* i *zawždy*, notowanych na Mazowszu i w Małopolsce, pisałem wyżej²⁹. Tam też jest mowa o mazowieckim i wielkopolskim *się* stojącym zarówno przy czasowniku, jak i po przymyku.

Prawdopodobnie małopolskiego pochodzenia jest końcówka *-my* w formie 1. os. plur. czasu teraźniejszego i przyszłego dokonanego³⁰. Występuje w

²⁸ O *zawsze* i *zawždy* zob. przypis 22 i odnośny tekst. „Z materiału rękopiśmiennego pierwszej połowy XVI w. wynika jasno, że tendencja do rozszerzenia *i*, y przed *L* – ledwie zaznaczona w zabytkach z końca XIV oraz w XV w. – i w pierwszej ćwierci XVI w. jest wyjątkowo reprezentowana. Wymowa *nosiél, miéty* stała się powszechna dopiero około 1540 r., i to tylko na gruncie wielkopolskim. Potwierdzają to liczne przykłady (76 razy) pojawiające się w tym czasie u pisarzy poznańskich” (M. B a r g i e ł, *Cechy dialektyczne polskich zabytków rękopiśmiennych pierwszej połowy XVI wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969, s. 114). Ze stwierdzenia autorki można wnosić, że tendencja do rozszerzenia *y* i *i* przed *L* zrodziła się w Wielkopolsce.

²⁹ Zob. przypisy 22 i 23.

³⁰ Bargiel (dz. cyt., s. 146), pisze o dialektyzmach w małopolskich rękopisach z 1. połowy XVI w.: „Forma 1. os. l. mn. ma w zasadzie zakończenie *-my* rzadko *-m*”. Myślę, że ten

zapisach: *dayemi obyatyemy thoby* 313/5d, *dayemi* 315/6 (jest też *dawamy* 314/5); *proszymy ytesch modlymy szø* 313/7d, *proszymy* 313/9d, 314/17 i 21, 315/16, 10d i 3d, 316/4.

4. Warto tu jeszcze zwrócić uwagę na kilka innych faktów, bo informacja o nich może się przydać historykom języka.

W przypadkach zależnych rzeczownika *ociec* oraz w rzeczowniku *mieście* nie ma jeszcze spółgłoski *j*: *oczczø* 313/8d, *oczczø* 314/11d i 315/13, *oczczø* 316/1 (brak formy nominatiwu); *myesczø* 315/11d³¹.

Formy przypadkowe zaimków dzierżawczych *mój*, *twój* i *swój* są skontrahowane: *krwy me* 314/3d, *na mø pamyancz* 315/1; *syna thwego* 313/8d, *szlugø thwym* 313/2d itd. (od *twój* 19 różnych zapisów z kontrakcją); *zadzrowye swe* 314/7, acc. *obyethnyce swe* 314/8, *oczy swe* 314/11d, *swe rancze* 314/12d, *vcznyom swym* 314/9d. Jedyny wyjątek: *czølo moye* 'ciało moje' 314/8d. Nie ma, i nigdy nie było, kontrakcji w nom. plur. rodz. m.-osob. *thwoy szludzy* 315/3³². W zapisie (wyelmoschthwa) *twyego* 315/18 można widzieć błąd (zam. *twoyego*), pewniejsze jednak przypuszczenie, że pisarz literami *ye* oznaczył długość i pochylenie samogłoski *e*.

W Kanonie jest 13 zapisów różnych form zaimka *wsz-yt-ek* (prócz formy nom. sing. m. *wszytek*): 313/1d, 314/3, 6, 12, 13, 16, 21, 8d i 4d, 315/11d, 5d i 2d oraz 316/3; tylko jeden zapis z *wsz-yst-*: *wschistka czesz ychwala* 316/2. Formy l. pojedynczej wykazuje zapis *wschistka* (p. wyżej) oraz *wschy[t]key czeladzi* 314/16 i *wschythko* 315/2d³³.

W zapisie *powschem swyathu* 313/2d rzeczownik *świat* ma pierwotną końcówkę dat. sing. Z deklinacji rzeczownika *sluga*: *szlugø thwym* (= s *slugą* twym) 313/2d, *my panye thwoy szludzy* 313/3, *grzeschnym slugam ythesch sluzebnyczkam thwym* 315/9-8d, *pamøthay panye slug sluzebnyczk ythesch thwich* 314/3, *pamøthay tesch panye slug sluzebnyczk thwich* 315/14d; jak

neologizm zrodził się w Małopolsce.

³¹ W zapiskach warszawskich (zob. przypis 7) pierwszy zapis *oyczø* (z *j*) w r. 1457, następny w r. 1482 (56/1584 i 1599), a pierwszy zapis nominatiwu z *j* w r. 1543 (79/2063). Zapisy *na myeysze* i *na myeyszø* w r. 1532 (99/2414).

³² O tych formach pisałem w artykule *Ściągnięte i nie ściągnięte formy zaimków dzierżawczych w języku staropolskim*, w: *Prace Filologiczne*, t. XVIII, cz. 3, Warszawa 1964, s. 5-27. Przedruk: *O języku polskim*, s. 193-214. Nie uwzględniłem tam materiału z Kanonu.

³³ Zaimek *wszystek* (z *-ist-*) był używany pierwotnie na wschodnich terenach Polski. Zob. mój artykuł *Zaimek wszystkie i jego oboczności w wiekach XIV-XVI*, „Roczniki Humanistyczne”, 12(1964), z. 4, s. 5-26. Przedruk: *O języku polskim*, s. 215-235. Zob. też artykuł Z. Leszczyńskiego pt. *Wszyscy (i wszystko) w gwarach polskich*, „Język Polski”, 44(1964), z. 2, s. 96-106.

widać, w nom. plur. jest końcówka męskoosobowa, a w acc. plur. forma gen. plur. jak w deklinacji innych rzeczowników męskoosobowych (za nią forma gen. żeńskiego rzeczownika *slużebniczk*). Instrumentalis sing. rzeczowników mających dawniej przyrostek *-bj-* kończy się na *-im* : *yasznym oblyczym* i *przedoblyczym* 315/10 i 18, *kalyszdy m przezegnany nybyeszky* 315/20, *przykazanym zbawyonym vpomynanym ydostoinym yboschszky m wstawyeny* 316/4-5.

Z fleksji czasownika. Imperativus: *pamøthay* 314/3 i 315/14d, *yday czsokole* 315/18; *raczy* 314/15d, 315/11 i 6d, *kazy* 314/20 i 315/16, *pozyczy* 'pożycz' (?); *racz* 313/3d, 314/19 i *przypuszcz* 315/3d; 3. osoba sing.: *stanszø* (= stań się) 315/22 i 316/3 (tłumaczenie modlitewnego *amen*); *weszmyczye przymyzye vzyvaycze albo geszczye sztego wschithczy* 314/9-8d (*accipite*) *yypczye sztego kyelicha wschithczy* 314/4d. Conditionalis: *czyebye* [...] *proszymy* [...] *yako przyemnø* (!) *myalby yprzeszegnalby ty dary* 313/9-6d, *the* [...] *obyatø* [...] *proszymy panye aby* [...] *przyølby* 314/16-17, *swatlosczy ypokoyu aby dal* *proszymy* 315/11d; *abychom byli zaschczyczyeni* 314/14, *swanthe go szyna twego czalo ykrew przyølibichom* [...] *ythesch milosczy napelnyenybichombili* 315/20-21. Bezpodmiotowa forma czasu przeszłego: *gdysch wyeczczczano yest* 314/7d. Imiesłowy czynne uprzednie: *wsznyoszwszy oczy swe wnyebo* 314/11d, *wzøw* [...] *kyelich* [...] *przeszegnal* 314/7-5d.

Warto jeszcze odnotować: *tegodlã*^a 'dlatego' 313/9d, 314/16 i 315/3³⁴; także zrost *Jezukryst*: *przesz ihesu crista* 313/8d, *pana naschego yhesu crista* 314/14d, *wyesucriszcze* 315/11d. Zwraca też uwagę superlativus od *pirzwy* i *wirzchni*: *napyrzwy* [...] *kaplan* 315/14 i *nanawyrzchny oltarz thwoy* 315/17 ('na najwyższy ołtarz Twój'). Przedrostek *na-* stoi nie przed formą comparatiwu, której używamy przy tworzeniu stopnia najwyższego. Pisarz nie mógł jej utworzyć, bo przymiotniki *pirzwy* i *wirzchni* oznaczały właściwości nie-stopniowalne, stąd niefortunne tłumaczenie łacińskich form superlatywnych (chyba *maximus* przy *pontifex* i *altissimum* lub *summum* przy *altare*). Przymiotnik *nawirzchni* można też uważać za derywat od wyrażenia *na wirzchu*, wydaje się to jednak mniej prawdopodobne.

Przedstawiony wyżej materiał umożliwia sformułowanie następujących stwierdzeń.

Łaciński tekst kanonu mszy został napisany przed rokiem 1431, za pontyfikatu papieża Marcina V (11 XI 1417 – 22 II 1431). Świadczy o tym litera

³⁴ W zapiskach warszawskich (zob. przypis 7) *tego dla* zapisane jest jeszcze w r. 1477 (zapis 45/1457).

M we fragmencie modlitwy za papieża: „s sługą Twym, papa nostro *M*”; innego papieża o imieniu zaczynającym się od *M* w XV w. nie było. Tekst polski wpisano między wiersze tekstu łacińskiego w 1. połowie w. XV, prawdopodobnie w r. 1436. Za tą datą przemawiają następujące zjawiska językowe: zachowanie *li* w zaimku *kalizdy*, istnienie samogłosek długich, nie uproszczone jeszcze grupy spółgłoskowe w *czso* (cso?), *bożski*, *wielmożstwo*, zachowanie różnicy między formami instrumentalu i locatiwu sing. w deklinacji zaimków i przymiotników (instr. *-im*, loc. *-em*) oraz prawdopodobnie miękkie spółgłoski *š*, *ž*, *č*, *ž*, *c*, *z* i *rz*.

W polskim tekście jest sporo zjawisk językowych m a z o w i e k i c h: 1. zmiana *-ek* > *-k* w formie *szluzebniczk* (właściwość całej północy Polski); 2. stwardnienie spółgłoski *ú* w grupie *śwA*: *śwat* (*śfat?*), *śwatłość* itp.; 3. wydzielenie się spółgłoski *j* z miękkich spółgłosek wargowych: *pjekto*, *objata*, *wjara*, *offjera*, *mješće* (proces, który spowodował wymowę *śwA*: *śwat* > *śwjat* > *śwat*); 4. twarde *k* w *ke*: *c'irkew* 'cerkiew, kościół'; 5. zmieszanie się samogłosek *y* i *i* (nie tylko w piśmie): artykulacja **y* jest bliska lub identyczna z artykulacją **i*; 6. sonantyczne **r* przed spółgłoskami wargowymi i tylnojęzykowymi: *cirpiał*, *napirwej*, *pirzwy*, *wirzchni* (brak zapisów z **r* sonantycznym przed miękkimi przedniojęzykowymi); 7. zmiana *žrz* w *jrz*: *wejrzyć*; 8. brak przegłosu w *objetować* i *offjera*; 9. zmiana *'a* > *'e*: *krześci[j]eński*; 10. przysłówek *zawždy* (mazowiecko-małopolski, dziś *zawdy*); 11. spójnik *albo* (także mazowiecko-małopolski); 12. synchroniczne samogłoski nosowe; 13. samogłoska nosowa w formie zaimkowej *się* (brak w Kanonie *mię* i *cię*) zarówno przy czasownikach, jak i po przyimkach: *modlimy się* i *za się* 'za siebie'; 14. formy zaimkowe *ciebie* i *tobie* zamiast enklitycznych *cię* i *ci*³⁵.

Znanych nam dziś staropolskich dialektyzmów spoza Mazowsza jest w Kanonie niewiele. Niewątpliwie wielkopolskie: 1. b r a k mazurzenia; 2. *chwata*; 3. przedrostek *na-* w superlatiwach: *namłościwszy*, *napirwej* itp.; 4. spójnik *iż(e)*; prawdopodobnie wielkopolskie są też: 5. przysłówek *zawsze* (zapisany raz przy dwu zapisach *zawždy*) oraz 6. zmiana *il* > *el* (*kielkacroć*). Wielkopolski i małopolski jest przymiotnik *inszy*. O małopolsko-mazowieckich *zawždy* i *albo* pisałem przy mazowizmach. Chyba w Małopolsce pojawiła się najpierw (jako neologizm) końcówka *-my* w 1. os. plur. czasowników koniugacji 1. i 2. (w Kanonie *dajemy*, *prosimy* itd.).

³⁵ W artykule zjawiska te są podane w innej kolejności.

M a z o w i e c k i e dialektyzmy, takie jak zmiana *-ek* w *-k* (*snopk*, do *Mikołajk* itp.), wydzielanie się spółgłoski *j* z *p*, *b*, *f*, *w* i *m* (*pjana*, do *ćebje* itd.), stwardnienie *w* w *śwA* (*śfat*, także *ćferć*), twarde *ke* i *ge* (*kedy*, *droge żyto* także *Xeumno*), zmiana *y* w *i* (*ribi*, *bik*) i niektóre inne zapisane w Kanonie, przy *b r a k u m a z u r z e n i a* występują dziś, lub występowały do niedawna, tylko na terenie dawnych ziem chełmińskiej i dobrzyńskiej. Stamtąd pochodził pisarz polskiego tekstu Kanonu augustiańskiego. O tym zdaje się dodatkowo świadczyć niemieckie *sch* oznaczające spółgłoskę *š*³⁶.

W rozdziałku 4., ostatnim, przedstawiłem zjawiska, których nie uważamy za dialektyzmy. Podane tam informacje mogą się przydać historykowi języka polskiego.

Trzeba jeszcze zwrócić uwagę na pisownię Kanonu. Swoim łaodem i konsekwencją różni się ona znacznie od pisowni innych zabytków z początku XV w. Podobnie uporządkowaną pisownię mają Kazania augustiańskie przedrukowane razem z Kanonem. J. Łoś wysoko ocenił też ich język³⁷. Augustianie, widać, dbali o język i o pismo.

ON THE LANGUAGE OF THE AUGUSTINIAN CANON

S u m m a r y

The Latin text of the mass canon was written before 1431, during the pontificate of Pope Martin V (1417-1431). What testifies to it is the letter *M* in the extract from the prayer for the pope: "Your servant *s*, papa nostro *M*"; there was only one pope in the 15th century with the name beginning with *M*. The Polish text was probably written in between the lines of the Latin text in 1436. What supports such an early date is the adjective *kaliźdy* with the retained *li*, no simplification of the consonant clusters in *czso* (*cso?*), *bożski*, *wielmożstwo*; the difference between the instrumental and locative of adjectives and pronouns was retained (instr. *im*, loc. *em*) and probably the soft consonants *sz*, *ź*, *cz*, *c*, *dz*, and *rz*.

In the canon there are 14 linguistic phenomena regarded as Masovian dialectal terms. It is sufficient to show the following: the change from *ek* to *k* (gen. plur. *służebniczk*, a characteristic of the whole of north Poland); the hardening of the consonant *w* in the cluster *śwA*

³⁶ Ziemię chełmińską nadał w r. 1228 Konrad mazowiecki Krzyżakom. Kilkakrotnie wchodzili oni w posiadanie sąsiednich ziem, dobrzyńskiej i michałowskiej. O te ziemie toczyły się wojny. Wszystkie trzy wróciły do Polski w r. 1466 po pokoju toruńskim.

³⁷ Zob. przypis 6. O kazaniach: *Przegląd*, s. 203; *Początki*, s. 180. Także: T. B r a j e r s k i, *Kazania augustiańskie nie są zabytkiem małopolskim*, „Roczniki Humanistyczne”, 44(1996), z. 6, s. 25-36.

(*śwat, śwatłość*, or, maybe, *śfat, śfatłość*); the change from *śwA* into *śwA* is, as we know, the consequence of the production of softness from the labial consonants *ǫ́ ǫ́ ǫ́ ǫ́* in the form of a separate soft consonant, most often *j*. We deem it necessary then to assume that the writer of the Canon spoke *pjekło, niebjosa, ofjera, wjara, mjeśće* and the like; the change of articulation of **y* into the close or identical articulation with **i* (*biła* [była - was], aside to *bjila* [biła - she beat]); the hard *k* in comparison with *ke* (*c'irkew* [*cerkiew* - orthodox church]), *apostolskej wyari* - the apostolic faith, and the like). With these (and other) Masovisms there are a couple of Non-Masovian dialectal terms, the most important being *lack of the Mazurian dialect*. This kind of comparison of linguistic features occurs today, or occurred until recently, only in the territory of the former Chełm-Dobrzyń land. What additionally testifies to this is, as it seems, the marking of the consonant *š* with the letters *sch*, according to the German spelling (the Chełm land was granted to the Teutonic Knights in 1228, the Michałów and Dobrzyń lands remained under their rule too; there were wars to regain them, and in 1466 they returned to Poland).

In chapter four, the last one, the author draws our attention to several facts which could be useful to the historian of the Polish language. In conclusion he writes about the very careful spelling of the writers of the Augustinian souvenirs: of the Canon and the Sermons, and also about the high values of their language.

Translated by Jan Kłos